

Плевенски исторически четения

Pleven Historical Readings

Регионален исторически музей – Плевен
Regional Historical Museum – Pleven

Издание Publication	Революции и еволюции – политически, икономически, технологични, културни и социални измерения на „прогреса“ Revolutions and evolutions – political, economic, technological, cultural and social dimensions of “progress”
Том / година Volume / year	II / 2023
Издател / държава Publisher / country	Регионален исторически музей – Плевен, България Regional Historical Museum – Pleven, Bulgaria
Автор(и) Author(s)	Доц. д.с.н. Мартин Иванов Assoc. Prof. Martin Ivanov, PhD
Институция Affiliation	Софийски университет „Св. Климент Охридски“ Sofia University “St. Kliment Ohridski”
Заглавие Title	СРЕЩУ ТЕЧЕНИЕТО: ТЕКСТИЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ AGAINST THE CURRENT: THE TEXTILE REVOLUTION DURING THE BULGARIAN REVIVAL
Страници Pages	112-124
Постоянен адрес Permanent URL	https://plevenhistoricalreadings.eu/articles/phr-2-112/

СРЕЩУ ТЕЧЕНИЕТО: ТЕКСТИЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Доц. д.с.н. Мартин Иванов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Българските текстилни занаяти са едно от малкото изключения от повсеместната деиндустриализация на „периферията“. Българската текстилна революция от Възраждането става възможна благодарение на географията, отдалечеността от световните търговски потоци и високите разходи за вътрешен транспорт. В резултат българските земи в Османската империя имат относително по-слаби връзки със световния пазар и нашите абаджии и гайтанджии успяват буквално да завладеят Близкия изток и Балканите със своите аби, шаяци и гайтани. Техният стопански просперитет създава основа за културното и политическото възраждане на българския народ.

Ключови думи: текстилно производство, революция, Възраждане, деиндустриализация, география, транспорт

В световната литература отдавна се е наложило мнението, че само шепа страни от „бедната периферия“¹ успяват да избегнат деиндустриализацията, предизвикана от всепомитащата западна конкуренция. С началото на Индустриалната революция съществувалите от векове занаятчийски производства (протоиндустрия) в известните днес като развиващи се страни (например Индия, Османската империя и др.) не устояват под напора на евтините промишлени продукти и бързо западат. Вместо това, подтиквана от нарастващите им цени, „периферията“ се специализира в производството на селскостопански продукти, превръщайки се постепенно в „суровинен придатък“ (по Ленин) на мощните индустрии в „промишленото ядро“. Промяната в условията на търговия² – нарастващи цени на суровините при спадащи цени на фабрикатите, дава мощен тласък за развитие на индустриалното производство в „центъра“ и аграризиране на „периферията“.

¹ „Бедната периферия“ е термин, въведен от Джефри Уиламсън в книгата му Williamson, Jeffrey, *Globalization and the Poor Periphery before 1950*. Cambridge, Mass., 2005.

² Условия на търговия (terms of trade, съкратено: TOT) е икономическо понятие, описващо съотношението между вносните и износните цени на стоките, търгувани от дадена страна. При повишаване на износните за сметка на вносните цени върху икономиката се оказва силно въздействие да пренасочи повече ресурси към износните отрасли (т.нар. Холандска болест), и в случая на повечето земеделски страни това води до деиндустриализация.

Счита се, че само единици държави от „бедната периферия“ имат щастието да избегнат тази съдба. Според Gonzáles et al. благодарение на износа на сребро, радващо се на относителна ценова стабилност, „по изключение“ Мексико успява да предотврати унищожение на своя вторичен сектор.³ Така между 1780 г. и последната четвърт на XIX в. всички региони извън „ядрото“ преживяват процес на деиндустриализация, който унищожава до голяма степен съществуващата там от векове протоиндустрия.

Едва ли мнозина биха се учудили, че досега България почти не се споменава в оживения дебат за деиндустриализацията, водещ се на страниците на световните академични издания. Оказва се обаче, че българските вълненотекстилни занаяти се очертават като едно от малкото изключения от повсеместната деиндустриализация на „периферията“ (Pamuk & Williamson 2011).

В наскоро излязла книга се опитам да проверя твърденията за „българска изключителност“, като дам оценка за обема на текстилното производство около 1870 г., следвайки производствената верига от суровината (вълна) до крайните продукти (гайтан, аба, шаяк, чорапи, килими и одеяла). В основата на реконструкцията ми беше броят на овчата популация в нашите земи около 1870 г., пресметната с помощта на регионалните статистически годишници на османските провинции (т.нар. салнамета), както и някои други източници, които публикуват данни за броя на овцете в Дунавския (през 1867 и 1871 г.)⁴, Одринския (през 1870 и 1871 г.)⁵ и Солунския вилает (през 1870, 1871 и 1874 г.)⁶. Като втора стъпка използвах съвременни оценки за вълната, произведена годишно от всяко животно – около 1 ока, и изчислих цялата налична суровина за преработка от родната ни протоиндустрия след приспадане на износа⁷. Така достигнах до 7,75 хил. кг. На трето място, от това количество изключих материала, използван от селските семейства, които сами тъкат и шият своето облекло. За да определя вълната

³ Gonzáles, Rafael, Aurora Galvarriato, Jeffrey Williamson, *Mexican Exceptionalism: Globalization and De-Industrialization, 1750 – 1877*. *Economic History Review*, 68 (2008): 3, pp. 758 – 811.

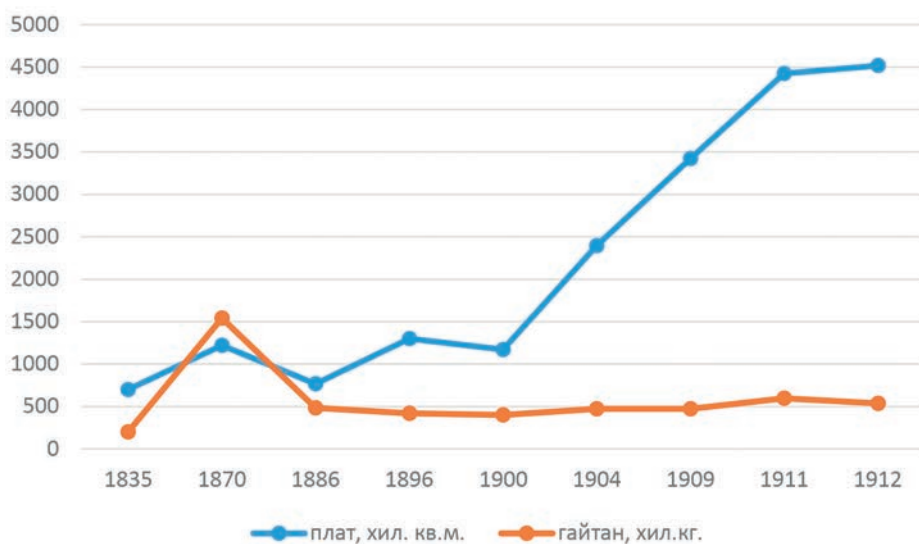
⁴ Sâlnâme-i vilâyet-i Tuna, sene 1289 [1869], def'a 1, p. 106; Статия Мошнина о Дунайского виалете. Материалы для изучения Болгарии. Част II, выпуск III, Букурещ, 1877, с. 79 – 82.

⁵ Sâlnâme-i vilâyet-i Edirne, sene 1287 [1870], def'a 1, pp. 161 – 162.; Michoff, Nicolas. *Contribution a L'histoire du Commerce de la Turquie et Bulgarie. Rapports Consulaires Français. Documents Officiels et Autres Documents*. Svichtov: Science and Art, 1950, p. 606; Michoff, Nikolas. *Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens (Offizielle Dokumente und Konsularberichte, v. 2. Österreichische Konsularberichte*. Svichtov: Science and Art, 1953, p. 453.

⁶ Sâlnâme-i vilâyet-i Selânik, sene 1287 [1870], def'a 1, pp. 82 – 83.; Sâlnâme, 1288 [Sâlnâme-i vilâyet-i Selânik 1871], def'a 2, pp. 94 – 95; Sâlnâme-i vilâyet-i Selânik, sene 1291 [1874], def'a 4 [3], p. 97.

⁷ Дамянов, Симеон. Франция и българската национална революция. С.: БАН, 1968, с. 36.; Michoff, Nicolas. *Contribution*, 1950, pp. 515, 609 – 610; Михов, Никола. Принос към историята на търговията на Турция и България. Т. 6. София: БАН, 1971, с. 372 – 373.

за самозадоволяване, като ориентир използвах сведението, че дрехи купува само градското население (данни за броя на което има), и събраните с помощта на девет музея в страната сведения за размера на един костюм (носия) – 5,20 кв. м плат. След приспадане на нетния износ и на вълната за самозадоволяване от общо произведената в страната суровина остатъкът се разпределя между различните артикули, произвеждани от родната протоиндустрия – гайтани, килими, чорапи, кебета, аби и шаяк. Въз основа на повече (гайтани – на база на броя гайтанджийски чаркове) или по-малко (кебета, килими, чорапи) солидни данни пресметнах след това каква част от насочената към пазара вълна е преработена в тези четири артикула. Целият остатък от вълна се използва за ръчно или фабрично производство на плат – аба и шаяк, като разпределението между тях, определено по данните в Одринското салнаме за 1871 г.⁸, е 85% за ръчната аба⁹ и 15% за ръчния шаяк¹⁰.

Текстилно производство в България, ок. 1835 – 1912 г.

Пресметнатото вълненотекстилно производство ок. 1870 г. е съвсем ориентировъчно заради неточната първична информация, с която разполагаме. За 30-те години на XIX в. сведенията са още по-несигурни. Известно е, че през 1835 г. само на Сливен, Котел, Пловдив и Пазарджик са възложени общи доставки на 150 000 топа аба, чиято дължина варира от 14 до 21 аршина, средно 10,8 м на топ. Като вземем предвид

⁸ Sālnāme-i vilāyet-i Edirne, sene 1287 [1871], def'a 2, pp. 161 – 162.

⁹ Тук включвам и производството на още по-грубия плат ямурлук.

¹⁰ В това число бало и чоха.

преобладаващата ширина на плата от 0,35 м, военните поръчки трябва да са били най-малко за 570 000 кв. м.¹¹ Ако предположим, че на този ранен етап държавните доставки представляват около 65 – 70% от цялото изработено количество вълнен текстил, сме в състояние да предположим съвсем грубо обема на производството. Сред Освобождението качеството на статистиката значително се подобрява и така достигаме до обобщените резултати във фиг. 1.

Как можем да обясним българския текстилен бум до навечерието на Освобождението, в момент, когато в целия останал свят традиционните промишлени производства западат, а икономиките им се деиндустриализират? Майкъл Паларе счита, че причините за безспорния успех на нашите гайтани и аби се крие в (1) „желязната яка на чифлиците“ и (2) богатите и влиятелни притежатели на огромни овчи стада. Двата фактора, твърди британският изследовател, възпрепятстват миграцията на населението от текстилните райони към низините, където то да се захване със земеделие, подтиквано от нарасналите експортни възможности след 1842 г. и увеличаващите се до 1873 г. цени на зърнените храни. По този начин бил създаден „изкуствен излишък от работна ръка“ в предпланините (Копривщица, Самоков, Котел, Панагюрище, Габрово и др.), което осигурило на местните вълнени занаяти достатъчна работна ръка.¹²

И двете хипотези може да бъдат отхвърлени сравнително лесно. В нашата литература отдавна е установено, че чифлиците заемат незначителна част от обработваемата площ.¹³ Огромната част от земята се обработва екстензивно, като всяка година между 1/2 и 1/3 от нея се оставят на угар (т.е. не се разоравя, за да се възстанови плодородието ѝ).¹⁴ Въпреки демографския бум гъстотата на населението остава много по-ниска – около 31 души на кв. км през 1870 г. при около 75 души

¹¹ Документи за българската история. Т. 3. София: „Придворна печатница“, 1940, с. 166, 199 – 201.

¹² Palaret, Michael. The Decline of the Old Balkan Woollen Industries 1870 – 1914. Vierteljahrschrift für sozial- und wirtschaftsgeschichte, 70 (1983), 3, pp. 335 – 342. Трябва да се отбележи, че тезата за „желязна яка на чифлиците“ не се радва на особена популярност в литературата. В своето изследване върху българската икономика Lampe, John. The Bulgarian Economy in the Twentieth Century. London: Croom Helm, 1986, p. 21 предлага по-правдоподобно обяснение за т.нар. от него „запустели низини“. Според Лампе експлоатацията, на която са подложени в чифлиците, кара местните селяни да избягат към „по-малко достъпните планини“. Трябва да се каже обаче, че напускането на плодородните равнини и бягството към планините е явление, което съществува поне от няколко века преди появата на чифлиците и не е предизвикано от тях.

¹³ Вж. например Тодоров, Николай. По някои въпроси за икономическото развитие и зараждането на капитализма в българските земи под турско владичество. Исторически преглед, 1961, XVII, № 6, с. 87 – 105; Христов, Христо. Прилагане на капиталистически начин на производство в българското селско стопанство през 60-те и 70-те години на XIX в. Исторически преглед, 1964, XX, № 1, с. 78 – 86.

¹⁴ Мошнин, Н. А. При-Дунайская Болгарія (Дунайскій вилайет). Статистико-економическій очерк. Славянский сборник, 1877, № 2, с. 372.

на кв. км в Централна и Западна Европа. Ето защо дори в края на 80-те години на века внимателните изследователи продължават да твърдят, че нашите полета напомнят на Америка и всеки може спокойно да намери в тях достатъчно „свободна“ земя. Не бива да се забравя и че след либерализацията на търговията със зърнени храни чифликчиите имат сериозен мотив да привлекат работници от предпланините, където гъстотата на населението е значително по-висока, за да обработват изцяло своите имоти. Последното се признава и от самия Паларе. Ето защо той набляга главно на „мощните и влиятелни скотовъдци“. Според него това са „богати християнски квазиблагородници“ (чорбаджии), както и мокани и юруци (полуномадски християнски и мюсюлмански племена). Те били достатъчно влиятелни, за да попречат на притока на хора от планините, запазвайки равнините за своите стада.¹⁵ В действителност сочените от Паларе едри скотовъдци са твърде малобройни (моканите – едва 4000 души в средата на XIX в., при това чужди, австрийски поданици) и политически слаби, за да наложат каквото и да е „ограничаване на обработването на земя“.¹⁶ Напротив, всеизвестен факт е, че котленските чорбаджии, прочути със своето богатство и огромните си стада, които наброяват по няколко десетки хиляди овце, са принудени да изоставят зимната паша в „Долното поле“ край Бургас, което след 40-те години на века започва да се обработва много по-масово. Вместо това котленци прехвърлят стадата си в Добруджа, почти обезлюдена след серията от руско-турски войни.¹⁷

Изглежда, причините за необяснимия на пръв поглед текстилен бум и за „изкуствения излишък от работна ръка“ в предпланините трябва да бъдат търсени другаде. Първо, не бива да се забравя, че износът на жито е възможен главно в районите с по-лесен достъп до пристанищата. Отглеждането на зърнени култури за експорт сравнително бавно „напредва“ във вътрешността на страната поради, както го описва един чуждестранен наблюдател, „плачевно състояние на пътната инфраструктура“.¹⁸ Дори основните артерии са проходими предимно през сухия летен сезон. Натоварените до ритлите каруци с пшеница и царевица за износ се теглят от двойка волове. Поради това те са бавни, малки и с твърде примитивна конструкция. При добри метеорологични условия подобни превозни средства могат да изминат едва 10 – 15 км на ден и пренасят товари от най-много 400 – 500 кг. Колелата на

¹⁵ Palairret, Michael. Decline, 1983, pp. 335 – 338.

¹⁶ Тонев, В. Добруджа през Възраждането (културен живот, църковно-национални борби, революционни движения). Варна: „Държавно издателство“, 1973, с. 19; Миятев, Петър. Документи за използване на добруджанските пасища от трансилвански овчари (мокани). Известия на Института за история, 1964, Т. 14 – 15, с. 443 – 454.

¹⁷ Дуков, Л. Развитие и организация на котленското овцевъдство в Добруджа. Известия на Етнографския институт и музей, 1974, XXII, № 15, с. 53; Константинов, Д. Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед. Жеравна: Читалище „Единство“, 1948, с. 65.

¹⁸ Michoff, Nicolas, Contribution, 1941, p. 10.

каруците не са обковани с желязо и според съвременниците са „по-често осмоъгълни, отколкото кръгли“.¹⁹ Дори през 1880 г., ако се вярва на белгийския консул в София, рядко се използват чували за съхранение на храните по време на транспорта им до пристанищата. Вместо това над дървения скелет на тези доста примитивни превозни средства се поставят черги, върху които се изсипва зърното. Едва ли някой би се учудил, че при подобна „солидна“ опаковка „голяма част от товара изпадал и бил „засяван“ по пътя“. Така, продължава консултът, „селянинът пристига в дунавското пристанище, обикновено след четири-пет дни пътуване, със значително намалено количество зърнени храни“.²⁰

Вътрешният транспорт е не само бавен и примитивен, но и много скъп.²¹ Появата на железниците през 60-те и 70-те години в България не води до значителни промени. Тарифите на новите жп компании са толкова високи, че селяните обикновено предпочитат да прекарат седмица по неравните и несигурни пътища, отколкото да им платят три до четири дневни надници (10 – 14 гроша).²² С изключение на р. Марица българските земи не разполагат с вътрешни плавателни реки. Според съвременниците с малки подобрения и удълбочаване на места Марица би могла да се превърне във важен канал за износ на зърно. Османската, а след това и българската администрация обаче не подема инициативата, поради което реката се използва (главно при пълноводие пролетно време) само от „салове“ с дървени трупи, върху които от време на време се превозват малки товари зърно.²³ Според пресмятанията на чуждите консули пренасянето на пшеница от района на Пловдив до пристанищата на Егейско море (около 330 км) струва четири пъти повече, отколкото между Париж и Марсилия (770 км). На километър разликата е почти десет пъти!²⁴

Лошият вътрешен транспорт поддържа цените във вътрешността значително по-ниски от тези в дунавските и черноморските пристанища. Детайлно проучване на италианския консул в Русе разкрива, че през 1871 г. селяните, живеещи далеч от Дунава, получават само половината от цената, плащана на износните станции. Разбира се, разликата между двете зависи до голяма степен от разстоянието, което производителят трябва да преодолее, за да достави излишъка си от храни на търговската скеля. Грубите ми изчисления показват, че земеделските

¹⁹ Ibid, p. 118.

²⁰ Ibid. Същото наблюдение се потвърждава и от руския консул в Русе Н. Мошнин, според който при транспорт се губят поне 50 000 хектолитра зърно. Мошнин, Н. А. При-Дунайская Болгарія, 1877, с. 374.

²¹ Berov, Ljuben. Transport Costs and Their Role in Trade in the Balkan Lands in the 16th – 19th Centuries. Bulgarian Historical Review, 3 (1975), 4, pp. 74 – 98.

²² Михов, Никола. Принос, 1971, с. 448.

²³ Michoff, Nicolas. Contribution, 1950, p. 584.

²⁴ Ibid, p. 331.

стопани, живеещи на около 100 км във вътрешността, плащат около 1/3 от пазарната цена като транспортни разходи.²⁵ Нещо повече, между 50-те и 70-те години делът на навлото в пазарната цена намалява незначително от 33 на 28,5%. Нито предприятиите от Мидхат паша подобрения на шосетата в Дунавския вилает²⁶, нито изграждането на железници имат някакъв значим ефект върху транспорта на житата. С други думи, непривлекателността на износа и оттам – на разширяването на обработваемите площи, във вътрешните провинции остава почти непроменена. Ето защо посетилият България известен френски икономист Адолф Бланки отбеляза: „Всички стоки, които не могат да се превозват сами като добитък или [са] с малък обем като определени ценни предмети, не могат да бъдат търгувани извън много тесен радиус“.²⁷

Лошите перспективи за износ в райони, отдалечени на 100 и повече километра от пристанищата, правят обработването им не особено привлекателно. Това очевидно свива рязко мотивацията на селяните от планините да мигрират към иначе плодородните, но откъснати от износните дебушета равнини. Особено непривлекателни за заселване трябва да са били най-западните части на Източнотракийската низина, в предпланините на която процъфтяват повечето протоиндустриални градове (Калофер, Сопот, Карлово, Панагюрище, Копривщица, Пирдоп). Железниците достигат тази част на Тракия едва в средата на 70-те, само няколко години преди Освобождението. Положението в Северна България (Дунавския вилает) е значително по-добро. Както вече споменахме, това не е резултат от някакво сериозно подобрение на пътната инфраструктура, а на съществуващите географски дадености. Обградени от р. Дунав на север и от Черно море на изток, почти всички части на хълмистата равнина са на разумно разстояние от международните търговски маршрути – около или само малко над 100 км. Така може да се очаква, че жителите от северните склонове на Стара планина имат много по-голяма мотивация да мигрират към полето, отколкото техните съседи, обитаващи южната страна на Балкана. Подобрите перспективи за износ и по-късите разстояния до търговските скели най-вероятно са причина за по-голямата гъстота на населението на север и създават „изкуствен излишък от работна ръка“ на юг, ако използваме термина, изкован от Паларе.²⁸

²⁵ Тази изчислениа съвпадат с оценките на съвременниците, според които транспортните разноси съставляват 30 до 40% от продажната цена. Michoff, Nicolas. Contribution, 1950, p. 176; Михов, Никола. Принос, 1971, с. 307. За по-ранните XVII и XVIII в. Лампе и Джаксън твърдят, че превоз на 100 мили (62 км) по суша оскъпява стоките с 50 до 100%. Lampe, John, Marvin Jackson. Balkan Economic History, 1550 – 1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations. Bloomington: Indiana University Press, 1982, p. 28.

²⁶ Staneff, Stoil. Das Gewerbewesen und die Gewerbepolitik in Bulgarien. Rustschuk: Buchdruckerei Alcalay & Konstantinoff, 1901, p. 21.

²⁷ Михов, Никола. Принос, 1971, с. 210.

²⁸ Респективно 37,6 и 30,3 души на кв. км, северно и южно от Стара планина.

Второ, едно по-внимателно проучване на регионалната демография ще разкрие, че Паларе сериозно надценява нуждата на текстилните занаяти от работна ръка. Неговата оценка за броя на заетите – 72 500 души²⁹, изглежда правдоподобна и не се различава съществено от броя хора, който смятаме, че е бил необходим за производството на аба, шаяк и гайтан (около 90 000). Паларе обаче, изглежда, пропуска, че планинското население, обитаващо Балкана и Родопите, около 1870 г. е приблизително 450 000 души³⁰ и е достатъчно голямо, за да задоволи както нуждите на абаджии, така и нарастващата миграция към Дунава, Добруджа и Румъния.³¹

В селища с регионален (и временен) недостиг на работна ръка, като Котел и Клисуре, сезонната миграция от други части на Стара планина, изглежда, е достатъчна, за да се запази непроменен ритъмът на производство.³² По мои оценки около 1870 г. вълнената протоиндустрия се нуждае от около 20% от наличното население, обитаващо Стара планина и Родопите. Трябва да се има предвид и това, че през 1910 г., 30 години след премахването на „железната яка на чифлиците“, за която говори Паларе, и при значително разрастване на железопътната мрежа, българските планини все още дават подслон на 730 000 души, приблизително 1/5 от цялото население на страната.³³

Също толкова важно е твърдението на съвременниците, че „със западането на тази [текстилна] индустрия населението се отчая [и] избяга да търси препитанието си другаде, било с чиновничество, било с търговия или слугинство“. Това наблюдение на Фетваджиев³⁴ за Калофер е от ключово значение, защото, струва ми се, връща нещата на правилните им места. Изглежда много по-правдоподобно, че стопанският упадък след Освободителната война принуждава хората да напуснат протоиндустриалните райони, а не обратното – миграцията на работна ръка да води до икономически спад, както настоява Паларе.

²⁹ Palairret, Michael. Decline, 1983, pp. 351.

³⁰ Изчислено по данните в Теплов, В. Материали для статистики Болгарии, Оракии и Македонии. СПб: „А. Траншея“, 1877. 290 с.

³¹ Велики, Константин, Веселин Трайков. Българската емиграция във Влахия след Руско-турската война 1828 – 1829 г. (сборник от документи). София: БАН, 1980. 452 с.; Трайков, Веселин, Николай Жечев. Българската емиграция в Румъния. XVI век 1878 година и участието ѝ в стопанския, общественно-политическия и културния живот на румънския народ. София: „Наука и изкуство“, 1986. 386 с.

³² Манев, Св. Вътрешен преглед Списание на Българското икономическо дружество, 1903, VII, № 7, с. 511; Арнаудов, Михаил. Калофер. Черти от културното му минало. Българска мисъл, 1940, XV, № 1, с. 55, 58; Косев, Константин. Данни за икономическото положение на Клисуре в навечерието на Априлското въстание от 1876 г. Известия на държавните архиви, 1965, IX, № 10, с. 138.

³³ Пресметнато по: Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1910 г. Т. 1. София: ГДС, 1926. 205 с.

³⁴ Фетваджиев, Минко. Поминъка на градеца Калофер и мнение за подобрението му в бъдеще. Русе: Печатница „Спиро Гулабчев“, 1902, с. 15.

Същата последователност, от западане на занаятите към трудова миграция, се потвърждава изцяло и от социалистическата преса.³⁵

Географията и инфраструктурата вероятно обясняват местоположението на текстилната протоиндустрия в съвременните български граници. В по-широкия балкански контекст обаче уменията, традициите, нивото на урбанизация, гъстотата на населението и чуждестранната конкуренция също играят важна роля за определяне защо текстилното производство оцелява и процъфтява в Тракия и Родопите в момент, когато не успява да се развие (Босна, Албания, Сърбия) или е изцяло унищожено под натиска на европейския внос (Солун, Тесалия). През вековете текстилни изделия се произвеждат в няколко по-големи града на Европейска Турция (Цариград, Солун, Одрин, Пловдив, Сливен, Пазарджик, Русе, Шумен) и няколко по-малки подбалкански селища (Котел, Карлово и др.) от майстори, организирани в еснафи.³⁶ След разпускането на еничарския корпус и създаването на модерна османска армия през 1826 г. централизираните поръчки на униформи са насочени към селищата със съществуващи умения и традиции във вълненото производство. Както обаче показва наскорошно проучване на Лапавицас и Чакъроглу, по това време процъфтяващата от няколкостотин години текстилната промишленост на Солун е вече унищожена от западната конкуренция.³⁷ Пловдив и Сливен за сметка на това успяват да се възползват от сравнително изолираното си местоположение, на 200 – 300 км навътре от главните пристанища.

Много от текстилните градове се специализират в обличането на цели райони, отдалечени на 700 до 1000 км. Намиращите се по запад Панагюрище, Копривщица, Пирдоп и Самоков доставят гайтани, аби и шаяци за Босна, Албания, Сърбия и Македония, но не пропускат да прашат стока и за Цариград и Анадола. Родопските абаджии разнасят здравите си аби из Тесалия, Беломорска Тракия, Югозападна Мала Азия и островите в Егейско море. С помощта на прииждащите всяка година лазовци Сливен и Котел стават основни износители за Черноморското крайбрежие и вътрешността на Мала Азия. Габрово и в по-малка степен Трявна насочват продукцията си на север към Румъния и Дунавската равнина, на запад към Сърбия и на североизток към Добруджа. Ядрото на гайтанджийството – Казанлък, Карлово, Калофер и Сопот, отправя текстилните си изделия във всички посоки.³⁸

³⁵ Килимената индустрия. Работнически вестник, IV, № 23, 2 февруари 1901. Цит. по: Работническото движение в България. Материали. Т. 1. София: „Профиздат“, 1953, с. 222.

³⁶ Тодоров, Николай. Балканският град XV – XIX в. Социално-икономически и демографско развитие. С.: „Наука и изкуство“, 1972, с. 199 – 206; Lampe, John, Marvin Jackson, *Balkan Economic History*, 1982, p. 26.

³⁷ Lapavitsas, Costas, Pinar Cakiroglu. *Capitalism in the Ottoman Balkans: Industrialization and Modernity in Macedonia* London: I. B. Tauris, 2019, p. 30.

³⁸ Начов, Никола. Калофер в миналото. 1707 – 1877. София: „Б. А. Кожухаров“, 1927, с. 269.

Разбира се, до известна степен това разпределение на пазарите е условно, тъй като производството се пласира във всички възможни посоки. Така от 60-те години в Габрово започват да пристигат лазовците, което отваря вратата за местните гайтани към далечните източни пазари в Анадола. Десетилетие по-късно виждаме Стефан Хаджистойчев да „обикаля на кон и с кола всичките си клиенти в Тракия и Анадола“, а Христо Конкилев да пътува до Одрин, Гюмюрджина и Мала Азия, за да пласира стоката си.³⁹ Подобна диверсификация на търговските периметри съществува и в другите текстилни центрове. Пирдопските гайтани са разнасяни от решителни търговци до Прищина и Дяково в Косово, казанлъчани се пробват да изместят калоферци от Босна, а копривщенските чорапи стигат чак до Египет.⁴⁰ Поради лошата си инфраструктура и ниския си стандарт на живот някои от тези пазари са сравнително защитени от чуждестранна конкуренция (Босна, Косово, Северна Македония и вътрешна Мала Азия) и предлагат на българския текстил относително лесен пазар. Други обаче, като Румъния, Егейска Тракия, островите, Смирна, Истанбул, са проспериращи и добре интегрирани в световната система за търговия.

В литературата битуват най-различни мнения доколко конкурентно е българското занаятчийско производство преди 1878 г. Като цяло родната историография говори за засилваща се деиндустриализация след Кримската война (1853 – 1856), но изглежда, тя засяга главно нетекстилни сектори.⁴¹ Според някои специфичната природа на вълнените артикули (гайтани, шаяци, аби) съдейства за съхраняването на производството.⁴² Други сочат предприетите организационните промени и въвеждането на пръснатата манифактура като средство за борба с евтините европейски стоки.⁴³ От своя страна Паларе настоява, че българските вълнени изделия са толкова конкурентни, че „европейските стоки са ограничени до тънкия моден сегмент на пазара“.⁴⁴ Тези негови твърдения намират косвено потвърждение в почти пълното господство на българските аби и гайтани не само в пределите на просторната Османска империя, но и в съседните Гърция, Сърбия и Румъния.⁴⁵

³⁹ Цончев, Петър. Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания. Габрово: „Отворено общество“, 1996, с. 315; Книга на габровската индустрия. София: Печатница „Книпеграф“, 1934, с. 58, 98.

⁴⁰ Додов, Александър. Гайтанджийството на Пирдоп. Списание на Българското икономическо дружество, 1904, VIII, № 5, с. 337; Т. Б., М. Ст. Индустрията в Казанлък. Казанлък в миналото и днес. Т. 3. София: Печатница „С. М. Стайков“, 1929, с. 546; Маджаров, Михаил. На Божи гроб преди шестдесет години и днес. Спомени, пътни бележки и впечатления. София: „С. М. Стайков“, 1929, с. 10.

⁴¹ Тодоров, Николай. Балкански град XV – XIX в. Социално-икономически и демографско развитие. София: „Наука и изкуство“, 1972, с. 209.

⁴² Тодоров, Николай. Балкански град, 1972, с. 226.

⁴³ Беров, Любен. Икономическата основа на Българското възрождане. Икономическа мисъл, 1981, XXVI, № 9, с. 30.

⁴⁴ Palairer, Michael. Balkan Economies c. 1800 – 1914: Evolution without Development. Cambridge: CUP, 1997, p. 72.

⁴⁵ Michoff, Nicolas. Beiträge, 1953, p. 337.

В своя неотдавнашна статия Ш. Памук и Дж. Уилямсън разглеждат нашето текстилно производство като едно от малкото изключения от „почти повсеместната деиндустриализация“ по света.⁴⁶ Без възможност да изследват феномена в детайли, те мимоходом споменават географията, местните вкусове и нискобюджетните нововъведения (заместване на скъпата ръчна прежда с по-евтин внос от чужбина) като възможни обяснения за българския текстилен бум през Възраждането.⁴⁷ Значителното търсене на наши текстилни стоки не само в затънтените райони на Анадола или босненските планини, но и в големи пазарни центрове със значителна външна конкуренция, като Цариград, Измир, Солун, Александрия и Букурещ, говори, че успеха си родните абаджии дължат не само на географската откъснатост на своята клиентела. Важна роля сигурно играят и отличното познаване на местните вкусове и приспособимостта към субрегионалните вариации на модата. Малко британски, френски или австро-унгарски производители могат да се мерят с адаптивността на копривщенските, родопските или сливенските абаджии, които година след година обикалят и най-отдалечените райони на Мала Азия, гръцките острови и Тесалия, прекарват там шест или повече месеци и шият плат, който сами са поръчали на домашните производители по села и паланки, в цвят и качество, които напълно отговарят на местното търсене. Когато в края на 60-те години модата започва бавно да се отдалечава от по-грубите аби към малко по-фините и по-леки видове (шаяк и сукно), българските производители първи реагират на промените.⁴⁸ Подобна трансформация виждаме още в началото на XIX в. в Карлово, Калофер и Сопот, а през 30-те години – в Пирдоп, Самоков и Габрово, когато произвежданите дотогава там памучни и вълнени изделия (кърпи, хавлии, забрадки, аби) бързо отстъпват място на станалите много модни гайтани.⁴⁹

Двете основни конкурентни предимства на българските вълнени изделия са тяхната здравина и ниската им цена. Издръжливостта на абите е резултат на изкусната изработка и до голяма степен – на използваните качествени суровини. За разлика от европейските фабрики, които в опита си да поевтинят своите платове, по същото време започват да ги тъкат от рециклирани парцали, смесени с растителни

⁴⁶ Pamuk, Sevket, Jeffrey Williamson. Ottoman De-Industrialization, 1800 – 1913: Assessing the Magnitude, Impact, and Response. *Journal of Economic History*, 64 (2011): S1, pp. 167 – 168.

⁴⁷ Ibid, pp. 169 – 170. Като основни причини за „укрепване на градския живот“, в което очевидно включва и успешното развитие на занаятите Иван Сакъзов сочи „изолираността на Турция и нейните обширни граници“. Сакъзов, Иван. Развитие на градския живот и на занаятите в България през XVIII и XIX век. сб. България 1000 години. 927 – 1927. София: МНП, 1930, с. 689.

⁴⁸ Michoff, Nicolas. Beiträge, 1953, р. 494. Манев, Св. Вътрешен преглед, 1903, с. 509.

⁴⁹ Тодоров, Николай. Из историята на карловското абаджийство и гайтанджийство (30 – 70-те години на XIX в. Известия на Института „Ботев-Левски“, Т. 3. София: БАН, 1959, с. 142.; Додов, Александър. Гайтанджийството на Пирдоп, 1904, с. 331.

влакна, треви и памук⁵⁰, домашната ни индустрия използва само чиста вълна. Промените в географията на продукцията, настъпили още в началото на XIX в. и пренесли трудоемкото производство на прежда и аба в села и махали, дълбоко скътани в планината (Родопите, Котел), дават възможност на абаджиите да запазят относително ниски производствените си разходи и да съхранят своята конкурентоспособност. Организационните промени и въвеждането на пръснатата манифактура допълнително намаляват разноските и водят до значителни икономии от мащаба. Директното сравнение между вносните и местните цени е почти невъзможно поради недостатъчна информация за качествата на търгуваните стоки, за които източниците посочват информация за цената. Освен това българските аби не се конкурират директно с по-фините европейски тъкани, предназначени за по-изискани градски вкусове. И все пак, доколкото може да се прецени от данните в консулските доклади, средните по качество вносни платове се продават през 50-те и 60-те години за около 6 гроша на квадратен метър при 5,12 гроша за родните шаяци.

За разлика от други части на „периферията“, поради своята география, отдалеченост и високите разходи за вътрешен транспорт България има относително по-слаби връзки със световния пазар, което до известна степен компенсира унищожителния ефект от бума на условия на търговия. Търговските потоци между българските земи и останалия свят (включително другите части на империята) ясно сочат в тази посока.⁵¹ Структурата на експорта също играе много важна роля за асинхронността на българския текстилен възход и упадък. Фактът, че нашите земи изнасят не само селскостопански стоки, но и текстил, вероятно може да обясни сериозните им различия с анадолските провинции на империята. Ранната специализация във вълненотекстилно, а не в памучно производство най-вероятно е ключова за текстилния ни бум преди 1875 г. Данните сочат, че между 1820 и 1870 г. памучните платове поевтиняват с над 70%, при около 50% за вълнените тъкани през приблизително същия период (1816 – 1856). В Османската империя обаче цените на вносните вълнени платове, изглежда, спадат само с 18%, докато обикновените памучни хасета и американ поевтиняват с почти 90%. По време на Американската гражданска война (1862 – 1865) и свързаната с нея криза в производството на суров памук, известна в литературата като „памучен глад“, разликата в цените между памук и вълна рязко се стеснява, като временно обезоръжава западната конкуренция и на двата вида текстил спрямо българското ръчно

⁵¹ Jenkins, David T., Kenneth, Ponding. The British Wool Textile Industry 1770 – 1914. London: Heinemann Educational Books, 1982, pp. 97 – 100, 145, 163.

⁵² Подобни са и интуитивните впечатления на Ив. Сакъзов, според когото „дори до средата на XIX в. Турция твърде малко търгувала с европейските страни, главно поради лошите пътища и голямата несигурност в международната размяна“. Сакъзов, Иван. Развитие на градския живот. 1930, с. 688.

производство.⁵²

В сравнение с много по-интегрирани области от хинтерланда на Солун, Измир или Цариград българските земи изграждат значително по-слаби връзки със световния пазар. Нашите абаджии задоволяват предимно търсенето на също така изолирани и отдалечени от световните търговски потоци зони (вътрешна Мала Азия, Северна Македония, Косово, Босна), където успяват да натрупат достатъчно опит, знания и капитал, позволили им да премерят сили с несравнимо по-фините и не по-скъпи европейски тъкани дори в имперската столица. Руско-турската война от 1877 – 1878 г. отваря рязко България за останалия свят, но за нейно нещастие, това се случва в разгара на продължителната земеделска депресия (1873 – 1896).

AGAINST THE CURRENT: THE TEXTILE REVOLUTION DURING THE BULGARIAN REVIVAL

Assoc. Prof. Martin Ivanov, PhD

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Abstract: Bulgarian textile handcrafts are among the few exceptions to the widespread deindustrialization of the “periphery”. The Bulgarian textile revolution from the National Revival was made possible by geography, remoteness from world trade flows and high domestic transport costs. As a result, the Bulgarian lands in the Ottoman Empire had relatively weaker connections with the world market, as a result of which our abajis and gaytanjis managed to literally conquer the Middle East and the Balkans with their *aba*, *shayak* and *gaytan*. Their economic prosperity created a basis for the cultural and political Revival of the Bulgarians.

Keywords: textile production, revolution, Revival, deindustrialization, geography, transport

Доц. д-р Мартин Иванов

Катедра „Социология“

Философски факултет

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15

E-mail: hadjimartin@abv.bg

⁵² Jenkins, David T., Kenneth, Pondering. The British Wool, 1982, p. 159.